

אוריאל אבולוף

צחוק ההגמוניה

פה פעור לרווחה, חושף שניים לבנות בחיך רחב. מימינו ומשמאלו של המחייך שתי נשים, מחייכות אף הן, מעצימות את תחושת החדווה הקורנת מהתמונה. את השמחה מקהים קמעה פניו המרצינות של המאבטח מאחוריהם – ומראה האצבע המשולשת של המחייך.

בחיי אנוש, סימני הזמן הטובים מכול הם סמלים, והסמלים הטובים מכול הם אלה שלא רק מעידים על יוצריהם, אלא מעודדים את המתבוננים בהם להתבונן בעצמם – "כתמי רורשאך" לתקופה. כתם כזה הוא תמונתו של עמיחי שיקלי, שר התפוצות והמאבק

באנטישמיות והשר לשוויון חברתי, שצולמה במהלך מצעד ההצדעה לישראל ב-4 ביוני 2023. המצעד, שנערך בשדרה החמישית בניו-יורק מדי שנה מאז 1964, זימן הפעם עימות בין שיקלי למוחים נגד הממשלה. ראש האופוזיציה, יאיר לפיד, ביקר את שיקלי על "תנועות גסות מול המצלמות", ובעיתון **הארץ** הכתירה יסמין לוי את "ממשלתו השישית של בנימין נתניהו – ממשלת האצבע המשולשת" (לוי, 2023). שיקלי מיהר לנזוף ולהבהיר, שבסך הכול "סימנתי לאיש שצעק מולי לחיך". פרשן ערוץ 13, אבישי בן-חיים, הוביל, כצפוי, את התמונה למחזותינו, כשזיהה בה "אי הבנה קלאסית: תמצית הקרע הפנים ישראלי. שיקלי מסמן באצבעות 'תחייכו' כאומר 'כולנו כאן חוגגים ביחד למען ישראל', ובהגמוניה רואים במקום חיך אוהב – תנועה מגונה. ההגמוניה לא מסוגלת לקבל שהצד השני רוצה שוויון ופיוס ואחדות ומאז ימי בגין מחרימה ודוחה את אופציית החיך ואת הושטת היד".

לוי ובן-חיים אינם טועים: זו אכן תמונת התקופה, והיא מחברת בין הגמוניה, אצבע משולשת וחיך, אף שהיא עושה זאת באופנים שונים: בישראל יש כמובן חזקים יותר וחזקים פחות, אך "הגמוניה" גראמשיאנית מעולם לא הייתה, וגם כיום אינה. באשר הינה, היא מצויה היכן שגם בן-חיים, הרואה אותה בכל עבר, מתקשה לזהותה: לא ההגמוניה דוחה את החיך, החיך הוא-הוא ההגמוניה. על מנת לבאר את שורשי הדיון בהווה אפתח ב"קיצור תולדות ההגמוניה" בשיח היהודי-ציוני – משמעון דובנוב ועד בן-חיים, וכדי להסביר מדוע אין בישראל הגמוניה גראמשיאנית, אסקור ארבעה מִמְּדֵיה: עוצמה, תודעה, ערכים ורגשות. אחתום, בקצרה, בחיך.

קיצור תולדות ההגמוניה

למעלה משני עשורים לפני שאנטוניו גראמשי פצח בכתיבת מחברותיו (1929), החל ההיסטוריון שמעון דובנוב לעמול על "דברי ימי עם עולם: תולדות עם ישראל מימי קדם עד היום הזה" (דובנוב, תשי"ח). במרכז החיבור המונומנטלי, שעל כתיבתו שקד כשלושים שנים, הציב דובנוב את ה"הגמוניה". לדידו, הבנת תולדות העם מחייבת התחקות אחר "חילופי ההגמוניה של מרכזים שונים בחיי האומה", תחילה בין צפון (שבט אפרים) לדרום (שבט יהודה), ובהמשך, בגלות העם, בין מזרח למערב – מ"הגמוניה צרפתית-ספרדית" עד לגירוש יהודי צרפת, עבור ב"הגמוניה ספרדית-אשכנזית" עד לגירוש ספרד, וכלה ב"הגמוניה אשכנזית" – לאחריה.

עם הקמת המדינה התגלגלה "ההגמוניה האשכנזית" ממחוזות הניתוח האקדמי הא־ציוני על אודות העם היהודי לשיח הציבורי הציוני על חייהם של יהודים ישראלים. בשעה שעבור דובנוב ביטאו שינויי ההגמוניה תמורות ביחס העולם אל העם, בישראל הפכה ה"הגמוניה" למבטאת ניסיון מודע, כוחני, לשמר עליונות של קבוצה יהודית אחת על פני אחרת. עד מהרה הפכה הטענה האינטלקטואלית להאשמה ציבורית ולמנוף פוליטי.

הנדבך למהלך הונח על מצע רטורי נוסף, מטבע לשון שהפציע לראשונה ב־1949: תיאור "מדינת העולים החדשים" על מצוקותיה כ"ישראל השנייה" (חלמיש, 1949). "ההגמוניה האשכנזית" נולדה זמן קצר אחר כך, ולרגע קצר היה זה ברוח דובנוב – בלא האשמה. אף שיש (מוריס, 2015) [המייחסים את מקור הביטוי לאלתרמן](#) (שאליו עוד נגיע), זוהי טעות. למיטב ידיעתי, הראשון לחבר בין הגמוניה לאשכנזיות בשיח הציוני הוא יוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת, שבערב ראש השנה 1950 ביקש לנחם את העולים מארצות האסלאם על מצוקתם: "אמנם, במלאכת הקודש של בניין הארץ, במלחמה ובהקמת המדינה חלק לכל שבטי ישראל. אולם [ההגמוניה הפעם היא בידי האשכנזים](#) (שפרינצק, 1950). דבר זה בא מאליו, בטבע התפתחות הדברים, מפאת היקף היוזמה וההגשמה של אנשי ההגמוניה, והם אלה הפורשים את 'מרבד הקסם' ומחוללים את נס 'קיבוץ גלויות'".

אם שפרינצק ביקש להצדיע להגמוניה, אחרים ראו בה הפניית אצבע משולשת לעברם, ומיהרו להטות אחת משלהם לעברה. [אליהו אלישר](#), סגן נשיא הקונגרס העולמי של הפדרציה הספרדית, יצא חוצץ נגד שפרינצק על שהשווה את ההגמוניה האשכנזית בהווה הציוני להגמוניה הספרדית ביישוב הישן, שממנה סבלו האשכנזים, ומחה על ייחוס מלאכת קיבוץ גלויות לאשכנזים לבדם. לנוכח "ההגמוניה האשכנזית-סוציאליסטית-ציונית" הבהיר אלישר את הפתרון: "אם הנני דש בבעיה זו... עושה אני זאת לא כספרדי ולא כאשכנזי אלא כיהודי ישראלי אשר רוצה ב'הגמוניה יהודית' של כל שבטי ישראל ולא של שבט אחד בלבד!" (אלישר, 1950). בכך חשף אלישר תמה מכרעת, לרוב כמוסה, בביקורת ההגמוניה: הזעם וההאשמה אינם נעוצים בעצם קיומה של הגמוניה, אלא בהדרה ממנה.

הביטוי לא גווע בשנות ה־50, אלא גאה לאיטו בשיח הציבורי עד שצד את עינו של נתן אלתרמן. ב"טור השביעי" שכתב לרגל הקונגרס של היהדות הספרדית ב־1954, תהה מפורשות: "וחש אתה פתאום כי יש פנים עשרת לעם הזה (ומי נחות בו ועליון?)... מִזֶּג שְׁבָטִים? וְדָא. אִךְ גַּם תְּחָרוֹת נִצְחֹת / שֶׁל שְׁבָט בְּמִשְׁנֵהוּ כְּחֻקֹּת תְּחִיָּת. / הֶמְיֵת עֲתִיד גְּנוּזָה שְׂרִירָה מְנַפְחֹת... / אֲמָצִי כּוֹחֵךְ הַגְּמוּנָה אֲשֶׁר כִּנְזִית" (אלתרמן, 1954). בין שכיוון לדברים כפשוטם או כאירוניה, גם אלתרמן גויס למאבק בהגמוניה האשכנזית, כפי שמעידה [מודעת](#)

קראו ותווכחו!

מי קובע שקיימת הגמוניה אשכנזית?

במאמרו "דבר לספרדים בעתנו" דבר" פערב ראש השנת השי"א, קובע מר יוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת המדינה כיום הגה "הגמוניה בידי האשכנזי-דים". וצדק ומי לנו באמן יותר מהמפורד נתן אלטרמן אשר בשירו על הקונגרס העולמי של היהודים הספרדים בירושלים – נתפרסם בדבר סיום 14.5.54 – מסיים בחרי"זים אלו:

מונח שבטיסו זראי, אך גם תחרות נצחה, על שבט במשנהו, כחוקות חיות

המית'טמיד נגחה שריייה מנפתח... אמצ'י כחך. הגמוניה אשכנזית? אהם הספרדים ובני עדות המזרח אשר טובלים מסבב זה. האם אינכם רוצים לכסל השתלטות עדתית את ולעיות אורחים שווייזיות במדינתנו?

התשובה בידיכם – בחרו באנשיכם – לביטול ההגמוניה וה- הפליות!

רשימתכם ס"צ

רשימת ספרדים וכני עדות המזרח, עולים, ותיקים ובלתי חלויים.

[הבחירות הזו](#) שפורסמה **בהארץ** ב־14 ביוני 1955 (עמ' 4), שהבוטות בה [עוררה את רשויות הצנזורה](#) (ראו דיווח **במעריב**, 7 ביולי 1955, עמ' 2).

כישלונן האלקטוראלי המתמשך של הרשימות המזרחיות הובילו לאזהרות בשער: "כשאנו חוזרים ואומרים כי קיימת 'הגמוניה אשכנזית' במדינת ישראל אין אנו מסתפקים בהכרזות בעלמא. הן העובדות מדברות בעד עצמן", קבע יחזקאל סופר (סופר, 1964, 2), וחתם: "בינתיים אנו מדרדרים למדרון מסוכן, מרירות גדולה מצטברת בלבבות. המוני בני עדות המזרח מתהלכים תוהים ובוהים ושואלים: עד מתי יישאר המצב כפי שהוא כיום?" (שם, עמ' 15, וראו גם סופר, 1962; 1963).

לסיכום קיצור תולדות ה"הגמוניה" נדגיש שזיהויה העדתי לא פסל שימושים מקבילים, לעיתים חופפים. כך למשל נקט אלטרמן לשון "הגמוניה" גם נגד הפוסלים הקמת ממשלת חירום רחבה טרם פרוץ מלחמת ששת הימים, בטענה ש"הגמוניה של מפלגות-הפועלים פירושה כיום הגמוניה של חישובי יוקרה מדומים ושל שאלות מפתח מפלגתי ושל שיגרות שמלפני המבול" (אלטרמן, 1967).

הגמוניה – החלום הבלתי־אפשרי

בין שמחוללי שיח ההגמוניה בציונות שאבו השראה מגראמשי ובין שלא, דווקא בן־חיים, שהפך את גראמשי קרדום לחפור בו שוחה חדשה במלחמת החפירות נגד ההגמוניה, חוטא לא מעט להגותו של האינטלקטואל האיטלקי, שכשלעצמה מחייבת עיון ביקורתי בארבעה ממדים: עוצמה, תודעה, ערכים ורגשות. בעיון כזה נגלה כי הגמוניה חמקמקה אף יותר מחיוכו של חתול צ'שיר.

ראשית, הגמוניה מבטאת עוצמה – יכולת שליטה למרות התנגדות – עם תפנית מרתקת. על אֲדָנֵי הנחה מובלעת שלפיה האדם מטבעו מבקש עוצמה, הגמוניה הופכת למפורשת את כמיהתו הכמוסה של האדם לעוצמה כמו־אלוהית. הגמוניה אינה עוצמה גרידא: זוהי עוצמה גמורה ונצחית; אין אף קואליציה מנגד שיכולה לה, וזמנה אינו קצוב. גראמשי היטיב לזהות שהעוצמה היעילה ביותר אינה "קשה" (כפייה כוחנית) או "רכה" (שכנוע), כי אם שקופה – עוצמה שאינה נחוית ככזו. לדידו של גראמשי, בתוך "שריון של כפייה", הגמוניה חותרת לנטרל התנגדויות באמצעות התאמה תרבותית (אימוץ, ניכוס, התמרה), ולא התעמתות ישירה. ההיענות ההמונית להגמוניה אינה תולדה של מתחים, אלא של היעדרם; היא נתפסת כמובנת מאליה, בלתי־נמנעת, ולפיכך זוכה לתמימות דעים. במובן זה, בניגוד לטענת בן־חיים, הגמוניה שנלחמת בכוח על הגמוניותה אינה הגמוניה: בזירה החשובה ביותר – התודעה האנושית – היא כבר הובסה.

שנית, לדידו של גראמשי, "התודעה הכוזבת" שמאפיינת הגמוניה היא מנת חלקם של ההמונים, לא של בעלי השררה המודעים לכוחם ומבקשים להנציחו באמצעות מנגנוני ההגמוניה. בן־חיים הופך את הקערה של גראמשי על־פיה: "זה כל הקטע של הגמוניה, שהיא המובן מאליו ולא מודעת להגמוניותה, לכן היא הגמוניה". בן־חיים מבלבל: הגמוניה גראמשיאנית היא אכן "המובן מאליו" (לעיל), אך היא דווקא מודעת היטב להגמוניותה. ההמונים הם אלה שנמשכים אחריה כסומים. כאשר העיוורון נסדק – ההגמוניה מתערערת, וכשהמנוצלים מתחילים לראות – היא נעלמת. במובן זה, מפעל חייו של בן־חיים סותר את עצמו – חשיפת ההגמוניה בפרהסיה מפריכה את קיומה. הניתוח לעיל, שמלמד כי בן־חיים התפרץ לדלת פתוחה, וכי השיח הציוני עוסק, ביקורתית, ב"הגמוניה האשכנזית" (שמאלנית) זה דורות, רק מדגיש את חולשת טענתו, ואגב כך מלמד כי המקרה הישראלי חושף קושי חריף בַּתְּזַת גראמשי: כיצד ניתן לשמור את ההמונים בעלטה בחברה שסועה? כאשר קבוצות מתנגחות זו בזו ללא הרף, קשה למנוע מאליטות מתחרות לחשוף מנגנוני דיכוי. בישראל רואים "אצבע משולשת" אם היא שם, אם לאו, בין שמזדקרת מרצון ובין שכלאחר יד.

שלישית, ההגמוניה מתעתעת למדי מבחינה ערכית (מוסר ואמת). מוסרית, הגמוניה כשלעצמה אינה רעה; למעשה, עבור גראמשי, היא לא רק הבעיה אלא גם הפתרון – מטרת הפועלים אינה רק להדיח את ההגמוניה הבורגנית, אלא לכוון תחתיה הגמוניה פרולטרית. בן-חיים, שהכריז על משפט נתניהו כ"מאבק הגמוני שתכליתו אי-צדק" (בן-חיים, 2020), מצטרף לשיח הרווח שמתייג "הגמוניה" באופן שלילי; ההגמון הוא הדמון. אך כפי שראינו, עוד מימי הקמת המדינה היו שהשתמשו בה באופן ניטרלי ואף חיובי. הגמוניה מקיימת יחס דואלי כלפי האמת: היא מדברת בשמה בשעה שהיא מסרסת אותה. כך למשל טען ואצלב האוול, שהן הקפיטליזם הן הקומוניזם נאחזים ביצירת "משטר אמת" פוסט-טוטליטרי, המעודד אזרחים (למעשה, נתינים) "לחיות בשקר". ["עוצמתם של חסרי הישע"](#) צומחת מההבנה שהפיצול המכריע אינו בין שליטים לנשלטים, אלא בתוך כל אדם, שיכול, למרות הכול, לבחור באמת (Havel, 2011).

רביעית, הגמוניה חותרת לא רק לדעתו של כל אדם – אלא גם לליבו, בעיקר באמצעות תרבות, גבוהה או עממית, ומערכת סמלים מגוונת, הפונה לרגשות ההמונים כדי לחולל הזדהות עמוקה עם ההגמוניה, על סוכניה ואמונותיה. הצהרתו של בן-חיים עם פתיחת משפט נתניהו, כי "ביום ראשון לא מתחיל המשפט של נתניהו אלא המשפט שלי, שלנו" (בן-חיים, 2020), יכולה אפוא להיחשב מהלך טיפוסי של הגמוניה, לו הייתה זו בשליטת הימין ונתניהו. ואולי נכון להעלות בהקשר זה בקצרה את הסברה כי אבן הראשה הרגשית של הגמוניה היא היבריס, שכן דינה של כל הגמוניה, כדין כל עוצמה אנושית, הוא פְּלִיָה. בייחוד מסקרנת היהירות לא של בעלי ההגמוניה, אלא של הטוענים לְזִהוּתה. בדומה לאדם החומק ממערת הצללים במשל אפלטון, "בלשי ההגמוניה" הם שראו את האור; בים של תודעה כוזבת הם בלבד רואים את המציאות נכוחה. אם זיהוי הגמוניה הוא בגדר "ראיית הנסתר" – מלאכתם כפויט-טובה: ככל שיצליחו לשכנע בקיומה של הגמוניה, כך זו תישָׁחַק, ועימה – מעמדם.

חייכו, חמוצים!

אם אין בישראל הגמוניה גרמאשיאנית של ממש, אפשר שבכל זאת יש בה תופעות הקרובות ל"מובן מאליו" ההגמוני. אסתכן אפוא בהיבריס משלי, ואציע בחטף סף הגמוניה שכזה, אשר חוט שני שוזר אותו בין הצילום שבו פתחנו לבין תמונתו של בן-חיים, כפי שהוא מרבה להציגה בצד טקסטים ממשנתו: החיוך הרחב.

בן-חיים אינו שולח אצבע משולשת, אלא אווז ביד קפוצה מיקרופון עז צבע ונוכחות, אך נראה כי החיוך הנסוך על פניו אינו מבטא שביעות רצון ותור-לא, אלא עמדה חברתית. כותרת המשנה של ספרו, "ישראל השנייה – הבשורה המתוקה, הדיכוי המר" (בן-חיים, 2022), מציגה את החלופה להגמוניה האשכנזית המרירה: שמחה (מזרחית, מתוקה). "ולשמחה – מה זו עושה?" תהה קהלת. תשובתי: שְמחה עושה הגמוניה מְעושה. והיא עושה זאת כי היא אינה ממנפת היטב את השד העדתי, אלא פורטת על המיתרים הכמוסים של המרדף האנושי אחר האושר, שהוא אולי "המובן מאליו" המובהק ביותר של העידן המודרני, הקפיטליסטי.

במפגש אקראי ברחוב, הגמוניית האושר מאפשרת לגבר חולף לנזוף באישה, "[תחייכי קצת! למה את לא מחייכת?](#)" (בנוש, 2018). במרחב הפוליטי, הבלטת השמחה של מחנה אחד לעומת "חמיצותו" של האחר, מסייעת לראשון לקדם העצמה והצדקה עצמית, שיש בה יותר משמץ של אצבע משולשת, גם אם לא מודעת, לעבר מתנגדיו: "אנחנו מאושרים, ואתם לא ©". אלא שהאצבע המשולשת היא לעיתים גם אצבע מזמינה – למתנגדים יש

דרך להפוך מאושרים: להצטרף ל"מחנה הנכון" ולהפוך למשפחה שלמה, שמחה – עם היררכיה ברורה.

ניטשה טען שההמונים המתוסכלים ביקשו לגבור על המעטים המובחרים באמצעות מוסר עבדים. דומה כי נתניהו ([נאום "החמוצים"](#)) (אזולאי, 2017) ובן-חיים מצאו נוסחה חדשה למלחמה באליטות – דחיקת התסכול לטובת "חיוך ניצחון" שיוצר משוואה בין שני חלקי הביטוי: אתה לא מחייך כי ניצחת, ניצחת כי אתה מחייך. חיוך הניצחון נראה יעיל יותר אף מ"שתי דקות השנאה" שרקח ג'ורג' אורול ב-1984 כמבוא לנהמת ההמונים [BB BB](#), ואולי אין זה פלא שבאחד מראיונותיו האחרונים לרשתות זרות נתניהו, [אמן ההפחדה הפוליטית](#) (אבולוף, לפן ופו, 2023), [נזף במרואיין על שאינו מחייך](#).

ישראל אכן מזמינה את החיוך ההגמוני, שכן הפכה את צו "מוכרחים להיות שמח" (עיוות מילות השיר "הבה נגילה") ו"ילדים זה שמחה" (אירוניה שהתהפכה) למנגנוני התמודדות עם חרדת הקיום. דירוגה של ישראל במקום הרביעי במדד האושר העולמי האחרון הוא אך עדות אחרונה להצלחתו של המהלך, לכאורה.

"לכאורה", שכן בחלל החיוך ההגמוני מנסרת שאלת האותנטיות של אימפריית האושר הישראלית. אין סימן מובהק יותר לאושר, ולו רגעי, מחיוך אמיתי (Campos, Keltner, & Tapias, 2004), אך לא כל דיווח על אושר אמין, ולא כל חיוך הוא אמיתי. למשל, בהבחנה בין "חיוך דושן" (Duchenne) אמיתי, ספונטני ומלא רגש, לבין חיוך "דיילות אוויר" רצוני – מנומס, מקצועי או מניפולטיבי (Freitas-Magalhães, 2012) – נמצא [שמרנים מדווחים על יותר אושר](#) (Mohan, 2015), אך [ליברלים מראים אותו](#) (Wojcik et al., 2015). זאת ועוד, בעידן הסלפי ופוליטיקת האושר, אולי מוטב לא להסתפק בניחות תנועות השרירים ליד הפה וסביב ארובות העין.

לכאורה, גם בשל המחיר הפוליטי. "הפוליטיקה של העלמת העין", שבן-חיים מדבר בשבחה, "כדי שבסוף כל המשפחה תשב בכיף לשולחן שבת" (שוקרון, 2022), היא האנטי-תְּזוּה לא רק להֶטֶפֶס (סטריאוטיפ) של האשכנזי הקריר והעגמומי, אלא ל"אישיות הדמוקרטית" ששרטט קארל מאנהיים (מאנהיים, 1958), אישיות החותרת ל"התעשרות נפשה בדרך קליטתם של חילוקי-דעות". תחת זו עשוי החיוך ההגמוני להתמסר ל"אישיות האוטוריטרית" ששרטט אריך פרום (פרום, 1992), אישיות המוצאת "מפלט מרגשות בדידות וחוסר-אונים קשים מנשוא" ב"כמיהה לכניעה ולשליטה" – ולחיוך.

רשימת המקורות

- אבולוף, אוריאל, שירלי לפן ובונאן פו (2023). פוליטיקה נגיפית של חרדה קיומית: בין התנגדות איתנה לחסינות גמישה.
- המרחב הציבורי**, גיליון 16, עמ' 37-58.
- אזולאי, מורן (2017). נאום "החמוצים" של נתניהו: "נכון שהכל קורס? חמוצים וטסים, מקטרים וקונים". **Ynet**, 23 באוקטובר.
- אלישר, אליהו (1950). בעית העדות בארץ. **הד המזרח**, 13 באוקטובר, עמ' 4.
- אלתרמן, נתן (1954). הטור השביעי. **דבר**, 14 במאי, עמ' 2.
- אלתרמן, נתן (1967). שתי הערות שוליים. **מעריב**, 2 ביוני, עמ' 10.
- בן-חיים, אבישי (2020, 22 במאי). היום שהיה, שלושה ימים למשפט נתניהו [וידאו], <https://www.facebook.com/watch/?v=242129377044574> בן-חיים, אבישי (2022). **ישראל השנייה - הבשורה המתוקה, הדיכוי המר**. ידיעות ספרים.
- בנוש, נועה (2018). "תחייכי קצת! למה את לא מחייכת?". **Ynet**, 5 בינואר.
- דובנוב, שמעון (תשי"ח). **דברי ימי עם עולם: תולדות עם ישראל מימי קדם עד היום הזה**. תרגום: ברוך קרוא. תל אביב: דביר.
- חלמיש, משה (1949). ב"מדינת ישראל השנייה". **על המשמר**, 2 באוגוסט, עמ' 2.
- לוי, יסמין (2023). האצבע המשולשת של שיקלי היא תמונת התקופה. **הארץ**, 8 ביוני.
- מוריס, אורין (2015). חיסול אשכנז: למה השיח המזרחי מתעלם מאלתרמן. **הארץ**, 31 בינואר.
- מאנהיים, קארל (1958). **דרכה של דמוקרטיה: חירות, שררה ותכנון**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- סופר, יחזקאל (1962). גיבוש כוחות לעשייה. **במערכה: בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**, 77 בינואר, עמ' 2.
- סופר, יחזקאל (1963). פרישתו של בן גוריון ובעיית העדות. **בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**, 7 ביולי, עמ' 2.
- סופר, יחזקאל (1964). הגמוניה אשכנזית בכנסת ישראל. **במערכה: בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**, 1 בנובמבר, עמ' 2.
- פרום, אריך (1992). **מנוס מחופש**. תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- שוקרון, ליאת (2022). השבוע בעזרת גברים: ד"ר אבישי בן-חיים. **שבתון**, 6 ביולי.
- שפרינצק, יוסף (1950). דבר על הספרדים. **דבר**, 11 בספטמבר.

Campos, B., Keltner, D., & Tapias M. P. (2004). Emotion. In C. Spielberger (ed.). *Encyclopedia of Applied Psychology* (pp. 713–721). San Diego, CA: Academic Press.

Freitas-Magalhães, A. (2012) Facial Expression of Emotion. In *Encyclopedia of Human Behavior (Second Edition)*, edited by V. S. Ramachandran, pp. 173-83. San Diego: Academic Press.

Havel, Václav (2011). The Power of the Powerless. *Hac Bard*, December 23.

Mohan, Jeoffery (2015). If you're happy but don't show it, you're conservative. *Los Angeles Times*, March 12.

Sky News (2023). Israeli Prime Minister: "I don't think diplomacy by itself will work". [video] YouTube, June 9.

Wojcik, S. P., Hovasapian, A., Graham, J., Motyl, M. & Ditto, P. H. (2015). Conservatives report, but liberals display, greater happiness. *Science* 347(6227), 1243–1246.

אוריאל אבולוף, פרופסור חבר, בית הספר למדע המדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, אוניברסיטת תל אביב.

דוא"ל: uriel@tauex.tau.ac.il